

ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ І ПРИВОДИ ДЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖЯ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII СТ. (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)

У статті здійснено історіографічний аналіз приводів для розлучення подружжя та причин для визнання шлюбів недійсними серед українського населення Російської імперії XVIII ст. Показано, що історіографію з досліджуваної проблеми варто поділити на три періоди: дореволюційний, радянський і сучасний. З'ясовано, що в історіографії іноді визнання шлюбу недійсним і приводи для розлучення подружжя збігаються (наприклад, багатоженство, тривала відсутність одного з подружжя та ін.).

Існує думка, що у християнській культурі розлучення були заборонені і допускалися лише як виняток із правила. Однак аналіз джерел показує, що принципу нерозірваності шлюбу практично ніколи не дотримувалися повною мірою. Те, що ми вважаємо винятком, насправді було типовим явищем. Розлучення передбачалися законодавством, яке відображало традиційну шлюбну поведінку членів суспільства.

Базовим елементом шлюбу, згідно з церковним ученням, є християнська любов, яка передбачає духовне, а не фізичне начало. Вважаючи, що сім'я створюється завдяки християнській любові до однієї людини, Церква негативно ставилася до розлучень. Чоловік і жінка, котрі уклали шлюб, поєднувалися на все життя. Свідченням цього є слова Ісуса Христа: «Тож, що Бог спарував, – людина нехай не розлучує!» [1, с. 58]. Як відображення нескінченної любові між Христом і Церквою, сакраментальний шлюб може існувати лише як нерозривний зв'язок між одним чоловіком і однією жінкою. Оскільки шлюб є образом цілковитого поєднання Христа з Церквою, він не може бути інакшим, ніж тривалим і нерозривним. Тому природно, що припинявся шлюб лише зі смертю подружжя. «Шлюб на пробу» і «тимчасовий шлюб» не створюють справжнього подружжя – це обман [2, с. 106].

З цієї точки зору православна церква неохоче йшла на розлучення подружжя і робила все для того, щоб цього не допустити. За підтримки держави вона формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи позитивність шлюбу, і забороняла розлучення. Будь-які спроби розірвати шлюб розглядалися священнослужителями як посягання на християнську ідею про єдність сім'ї.

Незважаючи на таку позицію Церкви, шлюборозлучне право виникло в Київській Русі відразу після прийняття християнства (988 – 989 рр.). Тоді допускалися лише дві причини припинення шлюбу: смерть одного з подружжя і перелюб. Із плином часу кількість приводів для розлучення подружжя збільшувалася.

Спеціальних узагальнюючих розвідок з історії дослідження приводів для розлучення і причин для визнання шлюбу недійсним в українців у XVIII ст. досі немає, проте окремі аспекти даної теми розглядалися у працях дореволюційних, радянських та сучасних авторів.

Метою даної статті є з'ясування стану наукової розробки питання про приводи для розлучення подружжя та причини для визнання шлюбу недійсним серед українського населення Російської імперії XVIII ст., а також розуміння ним відмінностей між цими юридичними категоріями.

Згідно з політикою великодержавного уряду Російської імперії у XVIII ст., шлюб мав утратити свої національні українські особливості і наблизитися до тієї форми, яку пропагувала Російська православна церква. Після підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату, створення Синоду на началах Духовного регламенту, устрій і традиції Церкви стали підмінитися «великоруськими порядками».

В історіографії традиційно приводи для розлучення подружжя і причини для визнання шлюбу недійсним розглядалися разом, адже вони одночасно призводили до ліквідації шлюбу. Перш ніж перейти до аналізу справ, пов'язаних із розлученням подружжя, потрібно розрізнити такі категорії, як припинення шлюбу, визнання його недійсним і розірвання (розлучення).

Шлюб припинявся у зв'язку зі смертю одного з подружжя, що в умовах високого рівня смертності тогочасного населення не було рідкістю.

Він визнавався недійсним тоді, коли подружжя уклало шлюб із порушенням шлюбно-сімейного законодавства (новий шлюб при існуванні попереднього, законного; порушення шлюбного віку; укладання четвертого шлюбу; шлюб, укладений у заборонених ступенях споріднення і свояцтва).

Розривався шлюб через причини, визначені духовними і світськими законами. Петро I резолюцією на пропозиції Синоду від 12 квітня 1722 року чітко визначив обставини, які слугували достатнім приводом для розлучення. Під заголовком «Вины разводов брачных» Петро I назвав наступні пункти: «1. Причины прелюбодейства и челобитье о том брачных друг на друга. 2. Рассуждение о побегех их и о самовольных друг от друга отлучках. 3. О посягнувших женах во отсутствие мужей за других и о возвращении их прежним мужьям. 4. Также и о мужах в подобных тому винах являющихся» [3].

Розпочинаючи аналіз історіографії досліджуваної проблеми, слід зазначити, що її варто поділити на три періоди: 1) з середини XIX ст. до 1917 року; 2) з початку 20-х років до кінця 80-х років XX ст.; 3) з початку 90-х років XX ст. і понині.

До першого періоду належать праці з дослідження історії сім'ї, які з'явилися у другій половині XIX ст. Правовому регулюванню шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії присвятили свої студії відомі історики права: М. Владимирський-Буданов, С. Пахман, О. Загоровський, К. Неволін, І. Оршанський, В. Латкін та інші [4-9]. Кано́нічне сімейне право було предметом дослідження церковних істориків – І. Бердникова, В. Добровольського, О. Павлова, М. Суворова [10-13]. У своїх працях вони розглядали вплив візантійського права на шлюбно-сімейне право Російської імперії, визначали й аналізували ступінь запозичення правових норм, встановлювали співвідношення церковного і світського права, визначали еволюцію законних приводів для розлучення подружжя.

Серед дореволюційних учених – дослідників шлюбно-сімейних відносин українців – слід назвати істориків: О. Левицького, М. Сумцова, В. Демидова, А. Лебедева, О. Фотинського, Л. Орленка [14-20] та ін. У своїх розвідках вони вказували на самотність шлюбно-сімейних відносин українців, показували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про родину, з'ясовували причини сімейних конфліктів і їхнє розв'язання. Учені наголошували на тому, що таке нівелювання передусім торкнулося шлюбозрозумних звичаїв, що відразу породило низку конфліктів у сімейному побуті українців, котрі користувалися свободою розлучень.

Авторитетний дослідник церковного права М. Суворов зауважував, що для укладання шлюбу потрібні умови, відсутність яких є перешкодою для шлюбу. Він назвав «перешкоди, що розривають» («препятствия разрывающие») і «перешкоди, які перешкоджають» («препятствия препятствующие») шлюбу. Перші перешкоди не допускали шлюбу, робили його неможливим; навіть у тому випадку, коли б шлюб був укладений, то він розривався. До таких перешкод належали: 1) нездатність або неможливість свідо-

мого і вільного самовизначення волі тими, хто укладав шлюб; 2) недосягнення шлюбного віку; 3) фізична нездатність до подружнього життя; 4) існування першого, законно не розірваного шлюбу; 5) наявність трьох шлюбів (четвертий не дозволявся); 6) духовний сан або чернецтво; 7) різна релігія; 8) злочин, скоєний одним із подружжя; 9) наявність між чоловіком і жінкою спорідненості або свояцтва.

До «перешкод, які перешкоджають» («препятствия препятствующих») шлюбу, але не розривають його, належать: 1) відсутність згоди батьків; 2) незгода опікунів або попечителів; 3) деякі ступені спорідненості або свояцтва; 4) недозволене Церквою місце і час для укладання шлюбу та некомпетентність священника; 5) обіймання нижчих посад духовного сану; 6) незнання символів віри, молитов; 6) жінкам, у яких ще не минув траурний рік; 7) державні заборони (військовослужбовці тощо) [13, с. 352-370].

Інший фахівець церковного права О. Загорівський розрізняє недійсність шлюбу і його припинення. Умови визнання шлюбу недійсним він назвав такі: 1) укладання другого шлюбу при існуванні першого, законно не розірваного; 2) наявність заборонених ступенів споріднення чи свояцтва; 3) недосягнення законного шлюбного віку; 4) укладений шлюб між перелюбниками; 5) відсутність згоди на шлюб чоловіка або жінки; 6) порушення передбаченої законом форми (зазіхання на життя одного з подружжя за домовленістю зі сторонньою особою з метою потім укласти з нею шлюб); 7) шлюби з язичниками.

Приводи для розлучення дослідник виділив такі: 1) перелюб; 2) двошлюбність, тобто укладання нового шлюбу при існуванні першого; 3) нездатність до шлюбного життя; 4) хвороба; 5) тривала відсутність; 6) вічне заслання; 7) замах на життя одного з подружжя; 8) прийняття чернечого сану; 9) поява духовної спорідненості між чоловіком і жінкою; 10) перехід одного з подружжя з розколу у православ'я і небажання слідувати за ним іншої половини подружжя; 11) неповернення з відпустки протягом двох років військово-полоненого (християнського сповідання), що одружений на російській підданій; 12) самовільне розлучення за взаємною згодою [6, с. 51-52, 124-126].

Автор, аналізуючи багатошлюбність, називає це явище і як умову для визнання шлюбу недійсним, і як привід для розлучення. Тому у даному разі розмиті чіткі межі між цими юридичними категоріями.

У праці «О разводе по русскому праву» О. Загорівський до цих приводів до розлучення додав ще три: 1) втрата нареченою цноти і дошлюбна вагітність не від нареченого; 2) прийняття хрещення одним із подружжя; 3) проживання подружжя окремо [21, с. 301].

Дослідник історії російського права В. Латкін назвав наступні приводи для припинення шлюбу у XVIII ст.: 1) політична смерть і заслання одного з подружжя; 2) прийняття чернечого постригу (одночасно чоловіком і дружиною; при досягненні дружиною не менше 50 років; при відсутності малолітніх дітей); 3) тривала відсутність одного з подружжя; 4) невиліковна хвороба; 5) перелюб; 6) нездатність чоловіка або дружини до шлюбного життя; 7) замах одного з подружжя на життя іншого; 8) прийняття християнства одним із подружжя та небажання іншої сторони продовжувати подружнє життя. Учений розрізняє також таке явище, як «розлучання» («разлучение супругов»), призначене духовним судом замість розлучення. Ця міра покарання призначалася у випадках «життя без згоди» («несогласной жизни») подружжя і жорстокого поведіння чоловіка з жінкою [22, с. 447-450].

Професор церковної історії Харківського університету А. Лебедєв присвятив свою статтю розгляду приводів для розлучення серед православного населення на основі архівних документів Харківської і Курської духовних консисторій. Приводів до розлучень, вважав учений, було п'ять: неможливість мати дітей через хворобу одного із подружжя, багатоженство, неповноліття, перелюб, взаємна згода подружжя на розлучення [18, с. 3]. Кожну із цих причин А. Лебедєв яскраво проілюстрував фактами з соціальної дійсності XVIII ст.

У статтях церковного історика М. Руднева розкрито еволюцію судочинства у справах про розірвання шлюбу. Автор проаналізував приводи до розірвання шлюбу, особливо звернувши увагу на таку підставу, як подружня невірність, виділивши при цьому перелюб, багатошлюбність і тривалу відсутність одного з подружжя [23].

Інший відомий дослідник історії і права, юрист М.Ф. Владимирський-Буданов, назвав наступні причини розлучень у XVIII ст.: тривала відсутність одного з подружжя, фізична неспроможність чоловіка до шлюбних стосунків; хвороба; рішення одного з подружжя піти в монастир; перелюб; дії дружини, що вказують на можливість перелюбу; злочини, які здійснюються одним із подружжя щодо іншого; інші злочини, що не пов'язані з сімейним правом [4, с. 434].

Історик О. Левицький зазначав, що традиційно в Гетьманщині козацькі суди безперешкодно розривали законні шлюби за ті вчинки, які не стосувалися подружніх обов'язків, наприклад, за крадіжку або зневажливе ставлення зятя до тестя. Учений зауважував, що невідомі були випадки, щоб тодішня духовна влада протестувала проти вторгнення світського суду в таку сферу, яка за церковними законами цілком належала духовній юрисдикції [14, с. 115].

Історик Л. Орленко, досліджуючи процес розлучення в Гетьманщині у XVIII ст., наголошував на тому, що тут завжди розлучення було особистою справою подружжя. Він зауважив, що «сільське духовенство в Гетьманщині і в половині XVIII ст. по-давньому поділяло народний погляд на шлюб, як на вільну угоду та змову, яку чоловік та жінка по своїй власній охоті замикають, а коли схочуть, то й ламають» [20, с. 23]. Зрозуміло, що подібна практика не вписувалася в ту державну політику, яку провадив уряд і Синод Російської імперії, яка була спрямована на уніфікацію шлюбно-сімейної сфери життя суспільства за загальноросійськими зразками. Така ситуація призводила до конфліктів і непорозумінь між владою і населенням у родинній сфері життя.

У другий період історіографії – радянський – фактично поза увагою дослідників залишилися проблеми інституту шлюбу як частини православної традиції, тому й питання про еволюцію приводів для розлучення подружжя і причин для визнання шлюбу недійсним майже не досліджувалися. Тоді шлюбно-сімейні відносини українців належали переважно до кола зацікавлень етнографів. Це пояснюється негативним ставленням радянської влади до церкви взагалі, а також тим, що сімейне право перебувало під ідеологічним впливом держави, яка активно пропагувала створення нового типу сім'ї – соціалістичної. Радянські дослідники обґрунтовували марксистсько-ленінські погляди на роль сім'ї у суспільстві. Різним аспектам сімейного побуту і ролі общини в родинному житті селян присвятили праці Н. Здоровега, О. Кравець, В. Борисенко, А. Пономарьов [24-27].

Третій період історіографії пов'язаний з відродженням та розбудовою української незалежної держави. Він характеризується появою праць російських і українських дослідників, присвячених історії сім'ї, проблемам шлюбно-сімейних відносин, ролі жінки в родині. У зв'язку з тим, що в другій половині XVIII ст. українські землі входили до складу Російської імперії, слід назвати праці російських учених, в яких хоча й не з'ясовується безпосередньо історія української родини, однак простежуються деякі загальноімперські тенденції шлюбно-сімейної політики. Серед сучасних дослідників історії сім'ї в Російській імперії варто назвати праці М. Цатурової, Б. Миронова, Н. Пушкарьової, В. Лещенко, Е. Левшина [28-33] та ін.

Шлюбно-сімейні відносини в Україні розглядали В. Маслійчук, Н. Пилипенко, О. Романова, О. Гуржій, В.Горобець, М. Сулима, Ю. Волошин [34-41] та ін. Названі вчені присвятили свої праці різним аспектам означеної проблеми, зокрема негативному впливу загальноросійського сімейного законодавства на родинні відносини українців, що призвело до занепаду і деморалізації подружнього життя, девіантної поведінки жінок, розумін-

ню таких понять, як «праведність» і «гріховність» у родинному житті пересічних українців, а також родинним стосункам у середовищі козацької еліти XVIII ст., шлюбності в середовищі старовірів тощо.

У сучасній історіографії даної проблеми слід виділити дослідження російського історика М.К. Цатурової, яка виокремила більше ніж десять приводів для розлучення. Серед них: перелюб, відсутність одного із подружжя більше ніж п'ять років, довічне заслання (ув'язнення) одного з подружжя, безплідність дружини, жорстоке поводження з дружиною та інші [28, с. 78-88].

Сучасний російський дослідник соціальної історії Б.М. Миронов зауважує, що якщо наприкінці XVII – на початку XVIII ст. налічувалося до 26 законних приводів до розлучення, то з 1723 року число законних підстав для розлучення зменшилося до п'яти: перелюб, тривала відсутність одного з подружжя з невідомих причин або тюремне ув'язнення (заслання), бажання одного з подружжя піти в монастир, близька спорідненість та укладання нового шлюбу за життя одного з подружжя [42, с. 174]. Дослідник зазначив, що тяжка хвороба чи фізична неспроможність до виконання подружніх обов'язків на той час ще не завжди призводили до розірвання шлюбу: офіційного статусу підстав для розлучення вони набули тільки в середині XIX ст.

Проблеми шлюбно-сімейних відносин не оминули своєю увагою і зарубіжні вчені: Д. Хаджнал, П. Ласлетт, М. Миттерауер, А. Каган, Р. Зідер [43-47] та ін. Їх студії хоча й не присвячені сутому дослідженню української родини, однак дають загальне уявлення про еволюцію європейської сім'ї протягом XVIII ст.

Отже, вітчизняну історіографію з проблем дослідження шлюбно-сімейних відносин українців варто поділити на три періоди: середина XIX ст. – 1917 рік; початок 20-х років – кінець 80-х років XX ст.; початок 90-х років XX ст. – донині. Дослідниками протягом тривалого часу була проведена значна робота з вивчення проблем, пов'язаних зі шлюбно-сімейною сферою життя суспільства XVIII ст., зокрема із дослідження питання про розлучення подружжя і причин для визнання шлюбу недійсним. Ученими було доведено, що Церква неохоче йшла на розлучення подружжя, вважаючи союз чоловіка і жінки священним. Потрібно розрізняти припинення шлюбу, визнання його недійсним і розірвання (розлучення). В історіографії іноді визнання шлюбу недійсним і приводи для розлучення подружжя збігаються (наприклад, багатоженство, тривала відсутність одного з подружжя та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Євангеліє від Св. Марка // Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – United Bible Societies, 1991. – К., 1993. – 10:9. – 957, 296 с.
2. Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Гьофнер Йозеф; [пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів : Свічадо, 2002. – 204 с.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Т. VI. – № 3963.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Владимирский-Буданов М.Ф. – К., 1909. – 699 с.
5. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки / Пахман С.В. – СПб., 1879. – Т. 2. – 400 с.
6. Загоровский А.И. Курс семейного права / Загоровский А.И. – Одесса, 1902. – 460 с.
7. Неволин К.А. История Российских гражданских законов / Неволин К.А. – СПб., 1857. – Т. 1. – 456 с.
8. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному / Оршанский И.Г. – СПб., 1879. – 453 с.
9. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) / Латкин В.Н. – СПб., 1899. – 532 с.
10. Бердников И.С. Краткий курс церковного права / Бердников И.С. – Казань, 1888. – 483 с.

11. Добровольский В.И. Брак и развод. Очерк по русскому брачному праву / Добровольский В.И. – СПб., 1903. – 247 с.
12. Павлов А.С. Брачное право православной церкви / Павлов А.С. // Богословский вестник. – 1901. – № 4. – С. 597-616; № 5. – С. 1-29; № 6. – С. 253-283.
13. Суворов Н. Учебник церковного права / Суворов Н. – М., 1912. – 531 с.
14. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. Часть XVIII, Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII. – К., 1909. – С. 1-120.
15. Сумцов Н.Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы / Сумцов Н.Ф. – К., 1885. – 20 с.
16. Владимирский-Буданов М.Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI века / Владимирский-Буданов М.Ф. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1890. – Книга 4. – С. 42-100.
17. Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии / Демидов В. // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. 53-92; 1895. – Вып. 9. – С. 100-128.
18. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга вторая. – С. 1-31.
19. Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской / О. Фотинский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С. 3-13.
20. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. / Орленко Л. // Україна. – 1914. – Книга 4. – С. 11-24.
21. Загоровский А. О разводе по русскому праву / Загоровский А. – Х., 1884. – 490 с.
22. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) / Латкин В.Н. – СПб., 1899. – 532 с.
23. Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака / М. Руднев // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405-427; № 10. – С. 511-529; № 11. – С. 658-686; 1902. – № 1. – С. 97-125; № 2. – С. 231-246.
24. Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Здоровега Н.І. – К. : Наукова думка, 1974. – 160 с.
25. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу: Історико-етнографічний нарис / Кравець О.М. – К. : Наукова думка, 1966. – 198 с.
26. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження / Борисенко В.К. – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
27. Пономарев А.Н. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / Пономарев А.Н. – К. : Наук. думка, 1989. – 320 с.
28. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI – VIII вв. / Цатурова М.К. – М. : Юридическая литература, 1991. – 112 с.
29. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.) / Миронов Б.Н. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.
30. Пушкарева Н.Л. Женщина в русской семье (X – XX века) / Н.Л. Пушкарева // Русские / отв. ред. В.А. Александров и др. – М. : Наука, 1999. – С. 456-465.
31. Лещенко В.Ю. Русская семья (XI – XIX вв.): монография / Лещенко В.Ю. – СПб. : СПГУТД, 2004. – 608 с.
32. Левшин Е.М. Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. / Е.М. Левшин. – Нижний Новгород, 2003. – 273 с.
33. Нижник Н.С. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX – XX вв.: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. / Н.С. Нижник. – СПб., 2003. – 492 с.
34. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 197-215.
35. Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 243-263.
36. Пилипенко Н. Причини розлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) / Н. Пилипенко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів : Логос, 2007. – Кн. I. – С. 729-734.

37. Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) / О. Романова // Студії з давньої і нової історії України. – К., 2007. – С. 456-476.
38. Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / О. Гуржій // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 219-230.
39. Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) / В. Горобець // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 149-164.
40. Сулима М.М. Грѣхи розмаитни: епитимійні справи XVII-XVIII ст. / Сулима М.М. – К. : Фенікс, 2005. – 256 с.
41. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2004. – Випуск 4. – С. 39-51.
42. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.) / Миронов Б.Н. – Т.1. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Булавин», 1999. – 548 с.
43. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе / Д. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: [сб. статей / под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 23-33.
44. Hajnal J. Two kinds of pre-industrial household formation system. In: R. Wall (ed.), in collaboration with J. Robin and P. Laslett. Family Forms in Historic Europe / J. Hajnal – Cambridge, 1983. – P. 65-104.
45. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: [сб. статей / под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона]. – М. : Статистика, 1979. – С. 136-138.
46. Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ / М. Миттерауер, А. Каган // Семья, дом и узы родства в истории / отв. ред. О.Е. Кошелева. – СПб. : Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – С. 35-80.
47. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) / науч. ред. М.Ю. Брандт. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.

И.Н. Петренко

Признание браков недействительными и поводы для развода супругов среди украинского населения Российской империи XVIII в. (к историографии проблемы)

В статье произведен историографический анализ поводов для развода супругов и причин для признания браков недействительными среди украинского населения Российской империи XVIII в. Показано, что в историографии исследованной проблемы следует выделить три периода: дореволюционный, советский и современный. Доказано, что в историографии иногда признание брака недействительным и поводы для развода супругов совпадают (например, многоженство, длительное отсутствие одного из супругов и т.п.).

I.M. Petrenko

The Recognition of Marriages Void and Occasions to Divorce of Spouses Among the Ukrainian Population of Russian Empire (XVIII Century) (to the Problem Historiography)

In article the historiographic analysis of occasions to divorce of spouses and the reasons for recognition of marriages void among the Ukrainian population of the Russian empire (century) is made. It is shown that in a historiography of the investigated problem it is necessary to allocate three periods: pre-revolutionary, Soviet and modern. It is proved that in a historiography sometimes a marriage recognition void and occasions to divorce of spouses are coincided (for example, polygamy, a long absence of one of spouses and so on).

Стаття надійшла до редакції 02.04.2009.